

A protouráli *-t többesjel eredete

RÉDEI KÁROLY

Bécs

1. Elméleti alapvetés. – A numerus a legelterjedtebb grammatikai kategóriák közé tartozik. A legáltalánosabb típust azok a nyelvek képviselik, amelyekben az egyes és többes számot különböztetik meg egymástól. Ezenkívül vannak nyelvek, amelyekben kettős – ritkábban hármas – szám is van. A numeruskategóriával rendelkező nyelvekkel szemben kisebb számban léteznek olyan nyelvek (és nyelvcsaládok), amelyekben ez a kategória teljesen hiányzik, illetőleg csökevényesen van kifejlődve. Persze az egy és a több (az individuális és kollektív fogalom) opozícióját – ha a kontextus megkívánja – ezekben a nyelvekben is ki tudják fejezni. Az egyes és a többes szám megkülönböztetése nagy általánosságban úgy történik, hogy a jelöletlen (a disztinktív jegy nélküli) az egyes számot, a jelölt (disztinktív jegyes) a többes számot jelöli. A plurális alak valamilyen szuffixumot tartalmaz, vagyis derivátumjellegű. Ezen ismérvek alapján a numerus univerzális kategóriának tekintendő (GREENBERG 1976: 27–28; ERHART 1993: 46). Univerzális szabályszerűség az is, hogy nincs nyelv, amelyben hármas szám van, de nincs kettős szám, és nincs nyelv, amelyben van kettős szám, de ne volna többes szám (PANFILOV 1976/4: 19).

A numerus grammatikai kifejezése különböző módon valósul meg:

1) A numerus egyáltalán nincs jelölve. A nyelvi forma (főnév) numerus tekintetében indifferens. Csak a fajtát (a *genust*) jelöli; a mennyiséget lexikális eszközök fejezik ki. Ezt a numerustípust kriptogrammatikus kategóriának hívják. Az ausztronéziai nyelvcsaládba tartozó ójávai (kavi) pl. nem ismeri a numeruskategóriát. A kontextus dönti el, hogy egy vagy több dologról van-e szó. Előfordul a reduplikáció is a többes fogalmának a jelölésére (PANFILOV 1976/4: 19; ERHART 1993: 46).

2) A numerus praegrammatikus kategóriájáról van szó akkor, ha az osztályhoz tartozás formális jelölése egyúttal a mennyiséget is jelöli (néhány osztályok egyes, mások többes számi értékűek). Ilyen pl. az indonéz nyelv, amelyben a $\emptyset$ morfémás alak egyes számot és a határozatlan többest jelöli. Emellett az egyes számot *se-* praefixum, a többes számot pedig fakultatív eszközök (pl. reduplikáció) is kifejezhetik. A kínai nyelvben a főnév nem individuális tárgyat, hanem az egynemű dolgok összességét, osztályát jelöli. Ha a fogalmak mennyiségi konkretizálásáról van szó (pl. a személyt jelölő szavak esetében), akkor a *-men* szuffixumot használják (PANFILOV 1976/4: 19–20; ERHART 1993: 46).

3) A numerus szemigrammatikus kategóriának tekintendő akkor, ha a többes számot külön számjel jelöli. A szuffixum nélküli alak numerus tekintetében indifferens, vagyis a disztinktív jegy nélküli forma szingulárist és plurálist jelöl (numerus absolutus). Általános szabálynak mondható, hogy az indifferens forma az élettelen dolgok (*genus animatum*) kategóriájában használatos. Ezenkívül a jelöletlen forma a határozatlan, a jelölt pedig a határozott mennyiséget jelöli. Ilyen jellegű numeruskategória van a török, a mongol, a tunguz nyelvekben, több paleoszibériai nyelvben (pl. *jukagir*) és számos indián nyelvben is, pl. az algonkin nyelvcsaládban (I. GABAIN 1950: 84, in *Turkologie* 1963: 14–15, 145, 187–188; PRITSAK: in *Turkologie* 1963: 36, 39; POPPE: i. h. 67; MENGES: i. h. 111; TEMIR: i. h. 166; DOERFER: in *Mongolistik* 1964: 60–61; POSCH: i. h. 215; MENGES: in *Tungusologie* 1968: 38, 57–58, 142; SINOR: i. h. 215; KREJNO-

vič 1958: 70 kk.; GREENBERG 1976: 40; ERIHART 1993: 47). Fontos megjegyeznünk, hogy az altaji nyelvek többesjelei többnyire gyűjtőnévképzők. A török numerus használatára vonatkozóan hadd idézzük Annemarie von Gabain szavait: „Ein endungloses Substantiv kann nicht nur die Funktion eines Nominativs und eines Kasus indefinitus haben, sondern, da seine Grundbedeutung meist generell, nicht individuell ist, kann darunter sowohl Einzahl als auch Mehrzahl gemeint sein: *at* ist 'ein Pferd' und auch 'Pferde'. *on iki ada* 'zwölf Inseln', d. h. 'der Dodekanes'; die Anwendung der Pluralendung *+lar* individualisiert die einzelnen Dinge dieser Vielheit: *on iki ada+lar* besagt, daß man an jede einzelne der zwölf Inseln denkt. Dem Prädikatnomen kann die Pluralbezeichnung *+lar* fehlen, wenn sie bereits beim Substantiv angefügt ist" (in Turkologie 1963: 14–15).

4) Ebben a típusban a numerus grammatikai kategória (indoeurópai, sémi, bantu nyelvek) jellemzői: a) az egyes és a többes szám között acquipollens opozíció áll fenn; b) kongruencia a névszói csoportokban. A numerusnak nincs külön formális kifejezése. A numerus grammémái a kázus grammémáival (indoeurópai nyelvek) vagy a névszói osztály grammémáival (bantu nyelvek) kapcsolódnak, vagyis komplex morfémákkal van dolgunk (ERIHART 1993: 47).

Szigorúan vett grammatikai kategóriává a numerus a kongruencia kialakulása után vált. Univerzális szabálynak mondható, hogy a numeruskategória a névszó (az alany) osztályában jött létre. A szám jelölése az ige nem minden nyelvben kötelező. Pl.: ang. *the child ran off* 'a gyerek elfutott', *the children ran off* 'a gyerekek elfutottak', svéd *barnen sprang bort* ua., *barnet sprang bort* 'a gyermek elszaladt'; a török nyelvekre vonatkozóan I. GABAIN: in Turkologie 1963: 188. A kongruencia tehát az alany felől indul ki: „Wird beim Prädikat durch Kongruenzzeichen auf das Subjekt Bezug genommen, erinnert das Verhältnis Subjekt : Prädikat an das Verhältnis Determinans : Determinatum... Es besitzt also das jeweils zugeschriebene Element eine morphonologische Markierung, die auf dasjenige Element verweist, dem etwas zugeschrieben wird" (OSTROWSKI 1982: 258–259; l. még LEHMANN 1988: 58–59).¹

Az alany (S) és az állítmány (V) között a következő kongruenciatípusok lehetségesek:

1) Ssing. + Vsing.; 2) Splur. + Vplur.; 3) Ssing. + Vplur.; 4) Splur. + Vsing.

Az uráli nyelvekben mind a négy típus megtalálható: 1) finn *Hevonen juoksee*; m. *A ló fut*; 2) finn *Hevoset juoksevat*; m. *A lovak funak*; 3) cser. *kombo počel a čonještati* 'A ludak (sing.) egymás után repülnek'; 4) finn *Yrityksen johtoon tulee uudet miehet*; m. *Az én szemeim a világi jót nem látja* (vö. KARLSSON 1962: 195 kk.; TAULI 1966: 267 kks.). – Az inkongruáló mondatokban az egyes vagy többes számú alany (határozott) összességre vonatkozik.

2. Ezen bevezetés és elméleti alapvetés után a továbbiak folyamán az uráli *-t többesjel eredetét tárgyalom. A PU *-t többesjel folytatói a következő nyelvekben vannak meg: finn *kalat* 'Fische' (nom.–acc.) (*kala*), tbsz. gen. *kalain* < **kalaen* < **kalaδen*; észl. *kalad*, gen. *kalade* (az észlben a tbsz. genitivusi alak behatolt a többes függő esetekbe: inessivus *kalades*, adessivus *kaladel*; lapp *k* < **t*: *guolek* (*guolle*), mord. *kalt* (*kal*), osztj. Kaz. *хӱлӓт* (*хӱл*), vog. Szo. *хӱл ӓт* (*хӱл*), szam. jur. *хӱл'е?* (*хӱл'е*), szelk. (genus animatum) *q̄l̄j̄t* (*q̄l̄j̄*). A **t* > ? megvan még a jéniszjeiben és a tavgiban is (l. RÉDEI 1981: 210–211).

A PU *-t többesjel folytatója nincs meg a cseremiszbén, a permi nyelvekben és a magyarban. Ezekben a nyelvekben többnyire gyűjtőnévképzői eredetű másodlagos többesjelek használatosak. A cseremiszbén több többesjel van: HE -*wlä*, ÉNy. -*wlä*, -*šäm̄c*, -*šac*, Jo. *šam̄c*, Kö., Vo. *šam̄č*, Vj. -*lak*, Uf. -*wlak*; (valamennyi nyelvjárásban) -*la/-lä* (BERECZKI 1990: 30);

¹ E két dolgozatra Honti László kollégám hívta fel a figyelmemet. Szívességgéért ezúton is köszönetet mondok.

zürj. *-jas* Ud. *-jes*, P *-jez*, *-ez*, KP *-jöz* ~ votj. *-jos*, *-os* < ősermi **jös3* 'Volk, Leute' (RÉDEI 1963: 374–375, 1988: 379–380); m. *-k* < **-kka/-kkä* (RÉDEI 1981: 213).

A PU **-t* többesjel eredete, ősi használata szempontjából fontos körülmény, hogy a *-t* a finnben eredetileg csak a nominativusban (alanyi szerepben) fordult elő. Ma a többes accusativust is jelöli. A genitivusba való behatolása és az észti többes paradigmában való elterjedése ugyancsak másodlagos. A finn függő esetekben az *i* (PU **i* < **j*) használatos: *taloissa* 'házakban', *ihmisille* 'embereknek'. Bizonyos tőtípusokban az *i* az észti is megvan, itt azonban a tövégi magánhangzóval többnyire összeolvadt, és olykor komplex morfémát alkot: tb. partit. *jalgu*, iness. *jalus* (*jalg*, *jala* 'láb'), tb. part. *raamatuid*, tb. illat. *raamatuissa* (*raamat*, *raamatu* 'könyv'). A PU **i* < **j* csak kevés uráli nyelvben (finnségi nyelvek, lapp, magyar, szamojéd) van meg, ami mindenképpen arra mutat, hogy alapnyelvi használata nem lehetett általános, de ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozom (RAVILA 1938: 289–290; RÉDEI 1981: 211 kk.). Az eredeti állapotok szempontjából fontos tényező, hogy a mordvin indeterminatív főnévragozásban többes számban is az egyes számú alakokat használják (PAASONEN 1953: 92; KERESZTES 1990 53–55, 194). Az obiugor nyelvekben a *-t* függő esetekben is általánosult.

A fent mondottak amellett vallanak, hogy a PU **-t* használata az alapnyelvben nem lehetett általános, azaz a plurális még nem volt megszilárdult kategória. Néhány példával emlékeztetbe idézem, hogy a numerus szempontjából indifferens forma (a numerus absolutus) ma is kedvelt az uráli nyelvekben (az indoeurópai nyelvekben ilyen esetekben többes számot használnak). Pl.: a) számnévek után: m. *tíz ember* 'zehn Menschen', finn *kymmenen miestä* ua., zürj. *das mort* ua.; b) páros testrészek nevei: *reszket a keze* 'seine Hände zittern'; c) élőlényt jelentő szavak gyakran szerepelnek egyes számban (korábbi numerus absolutusban), ha nem az egyedek individuális megnevezésén, hanem a fogalom összességén van a hangsúly: m. *jön a török* 'es kommen die Türken', vog. *jãmds nê, jãmds xum xalt* 'jó nők, jó férfiak között' (VNGy. 4:12); cser. *kombo počela čonještati* 'a ludak egymás után repülnek' (BEKE 1911: 170); *piže tšškə tuškə tšštəl koštət* 'a kutyák ide-oda futkároznak (tkp. ugrálva járnak)'; *ku'dšto jiše'm wuča't* 'otthon vár a családom' (BERECZKI 1990: 74). Ezekben a cseremiszi példákban az alany egyes, az állítmány többes számban áll: d) Olykor a fogalom összességét élettelen dolgok esetében is egyes szám jelöli: m. *virágot szedtem* 'ich habe Blumen gepflückt', *almát vett* 'er/sie hat Äpfel gekauft'; cser. *ti wđrge'm bōrəktəmbəłə* 'ezek a ruhák ki vannak fordítva' (BEKE 1911: 170); *šū'dūr jū'dūm jo'lgəžət* 'a csillagok éjjel ragyognak' (BERECZKI 1990: 74).

A fogalom összességét az inkongruencia másik típusa is – az alany (olykor más mondatrész, pl. tárgy) többes számban, az állítmány egyes számban – kifejezheti: m. (nyelvj.) *léhuzza a harmatot azok a hegyek* (TAULI 1966: 271); votj. *mil'am pijos čupaloz* 'a mi fiaink csókolóznak' (uo. 270); cser. *čodra'ste puše-ŋγð-ša'məc šo'l-ya šu'en* 'az erdőben a fák ritkán állnak' (BERECZKI 1990: 75); finn *koivusta karisi lehdet* 'a nyírfáról lehullottak a levelek' (TAULI i. h. 270). L. még az 1. pont utolsó bekezdését.

Az egyes számi forma (indifferens numerus, numerus absolutus) használata a többes szám helyett, továbbá egyes finnugor nyelvek (cseremiszi, permi nyelvek, magyar) másodlagos többesjelei mind amellett szólnak, hogy a PU **-t* többesjel ugyan az uráli korban jött létre, de nem vált rögtön általánossá, hanem elcsúszott csupán az élőlények kategóriájában és a determinálásban alkalmazták. Használati köre itt is szűk lehetett: kezdetben csupán a többes nominativusban volt meg, a függő esetekben való behatolása – már ahol ez megtörtént – az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Persze az indifferens numerus (numerus absolutus) szűk használati körre szorítkozva számos uráli nyelvben megőrződött. Sőt, a *-t* többesjel létrejötte után kialakult

az egynemű dolgok nem individuális, hanem egyetemes összességének új kifejezési módja: Splur.+Vsing.

3. Paavo Ravila az uralisztikai elméleti irodalom és a szintaxis egyik legjelesebb művelője a *-i többesjel eredetét illetően a cser. *kombo počela čonještati* 'a ludak (tkp. a lúd) egymás után repülnek'-féle mondatstruktúrából indul ki. Úgy vélekedik, hogy a *-i először az állítmányon jelentkezett, a többi mondatrészen a többest formálisan nem fejezték ki. Szerinte mai finn szavakkal kifejezve az ősi mondat ilyen szerkezetű lehetett: **lintu lentävät* 'a madarak (tkp. a madár) repülnek'. Később kongruenciaokokból a -i behatolt az alanyba: **lintut (>linnut) lentävät* (RAVILA 1938: 286–297, 1941: 95 kk.).

HAJDÚ (1985: 234–236, 1987: 232) Ravila magyarázatához szkeptikusan viszonyul. Szerinte a cseremiszk konstrukció uráli alapnyelvi meglete nincs kellőképpen megalapozva. Úgy látom, nem ez az ellenvetés ingatja meg Ravila tételét.

4. Mint fentebb kifejtettük, a cser. *kombo počela čonještati* 'a ludak (tkp. a lúd) egymás után repülnek' mondat típus, amelyben az alanyt disztinktív jegy nélküli indifferens forma (numerus absolutus) jelöli, ősi állapotot tükröz. Ezt – mint láttuk – más nyelvek tényei és elméleti megfontolások is támogatják.

Véleményem szerint Ravila magyarázatának az a hibája, hogy a -i többesjel létrejöttét az állítmányon képzei el. Ám a numeruskategória kialakulása csak a névszóosztályban (főnéven) lehetséges (ezzel kapcsolatban l. az 1. pontban mondottakat). A kongruencia tehát az alanyból indult el az állítmány felé. Az alany az állítmány determinánsa volt (vö. RAVILA 1938: 296; OSTROWSKI 1982: 258–259; LEHMANN 1988: 58–59). Ebből a téziséből következik, hogy a PU *-i eredeti funkciója a determinálás volt. Determinálásra viszont először az élőlények osztályában volt szükség. Az élettelen dolgok kategóriájában ezután is hosszú ideig a jelöletlen, numerus absolutusi (a disztinktív jegy nélküli) formát használták. Tehát Ravila példáját módosítva az ősi mondatstruktúrát így rekonstruálom: **lintut lentä/len-tävä*.

Az eredetileg determinatív szerepű, majd az élőlények többesét jelölő *-i minden valószínűség szerint a PU **tä / *te ~ *ti* 'dieser', **ta* 'der hier, dieser da', **to* 'jener' mutató névmásokra mehet vissza. A mindenkor beszédhelyzet alapján feltehető, hogy a *-i többesjel kialakulásában valamennyi *t*-kezdű mutató névmásnak szerepe volt. A -i a cseremiszkben csupán a többes szám 3. személyű igei személyragjaként őrződött meg. Többes igei személyragként való előfordulásából következik, hogy az élőlényt jelentő szavakban és a determinálásban egykor a főnévi paradigmában is megvolt. A numerus absolutus egyidejű továbbélése vezethetett oda, hogy a *-i többesjel helyét a numeruskategóriában több nyelvben másodlagos, gyűjtőnévképzői eredetű többesjelek foglalták el.

Irodalom

BEKE 1911	BEKE ÖDÖN, <i>Cseremiszk nyelvtan</i> . Budapest
BERECZKI 1990	BERECZKI GÁBOR, <i>Chrestomathia ceremissica</i> . Budapest
ERHART 1993	ERHART, ADOLF, <i>Die indogermanische Nominalflexion und ihre Genese</i> . Innsbruck.
GABAIN 1950	von GABAIN, ANNEMARIE, <i>Altürkische Grammatik</i> . Leipzig.
GREENBERG 1976	GREENBERG, J. H., <i>Language Universals</i> . The Hague–Paris–New York.
HAJDÚ 1985	HAJDÚ, PÉTER, <i>Uralskie jazyki i narody</i> . Moszkva.

- HAJDÚ 1987 HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Budapest.
- KARLSSON 1962 KARLSSON, GÖRAN, *Über den Numerus des finnischen Prädikats in Existentialsätzen mit pluralischem Nominativsubjekt*. MSFOu. 125: 195–217.
- KERESZTES 1990 KERESZTES LÁSZLÓ, *Chrestomathia morduinica*. Budapest.
- KREJNOVIC 1958 KREJNOVIC, E. A., *Jukagirskij jazyk*. Moszkva–Leningrád.
- LEHMANN 1988 LEHMANN, CHRISTIAN, *On the Function of Agreement*. In: Barlow, Michael–Ferguson, Charles A. [eds.], *Agreement in Natural Language. Approaches, Theories, Descriptions*. Stanford.
- Mongolistik 1964 SPULER, B. [Hrsg.], *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik. Zweiter Abschnitt. Mongolistik*. Leiden–Köln.
- OSTROWSKI 1982 OSTROWSKI, MANFRED, *Zum Konzept der Kongruenz*. In: SEILER, HANS-JAKOB – LEHMANN, CHRISTIAN [eds.], *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I: Bereich und Ordnung der Phänomene*. Tübingen.
- PAASONEN 1953 PAASONEN, HEIKKI, *Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß*. Helsinki.
- PANFILOV 1976 PANFILOV, V. V., *Tipologija grammatičeskoj kategorii čisla i nekotorye voprosy ee istoričeskogo razvitija*. *Voprosy jazykoznanija* 1976/4: 18–38.
- RAVILA 1938 RAVILA, PAAVO, *Numerusprobleemeja*. *Vir.* 1938: 286–297.
- RAVILA 1941 RAVILA, PAAVO, *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen*. *FUF* 27: 1–136.
- RÉDEI 1965 RÉDEI KÁROLY, *A zürjén-jas és a voják-jos többesjel eredetéhez*. *NyK* 65: 374–375.
- RÉDEI 1961 RÉDEI, KÁROLY, *Monikon tunnuksset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä*. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI*. 210–219.
- RÉDEI 1988 RÉDEI, KÁROLY, *Geschichte der permischen Sprachen*. In: Sinor, Denis [ed.], *Handbuch der Uralistik. Achte Abteilung. The Uralic Languages. Vol 1*: 351–394. Leiden–New York–København–Köln.
- TAULI 1966 TAULI, VALTER, *Structural Tendencies in Uralic Languages*. London–The Hague–Paris.
- Tungusologie 1968 SPULER, B. [Hrsg.], *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik. Dritter Abschnitt. Tungusologie*. Leiden–Köln.
- Turkologie 1963 SPULER, B. [Hrsg.], *Handbuch der Orientalistik. Band V. Altaistik. Erster Abschnitt. Turkologie*. Leiden–Köln.